

Preprečevanje sive ekonomije

1 Uvod

Siva ekonomija je pojav, ki je razširjen v vseh državah, v vseh gospodarstvih in v vseh političnih sistemih. S prikriivanjem dejavnosti in zaslužkov ljudje izkoriščajo »prednosti«, ki jih pridobijo z neupoštevanjem veljavnih gospodarskih, socialnih, pravnih in političnih norm v okviru uradnega gospodarstva. Izraz siva ekonomija marsikje posplošujejo z delom na črno, kar vnaša določeno zmedo pri zaznavanju tega pojava. Resda se največkrat pojavlja prav v tej obliki, pa vendar siva ekonomija ni samo delo in zaposlovanje na črno. Področje sive ekonomije je zelo široko in raznovrstno. Če želimo, jo vidimo in odkrijemo v gospodarstvu, negospodarstvu, legalnih kot nelegalnih dejavnostih, pri katerih je poudarek na pridobivanju prihodkov s kaznivimi dejanji na področju gospodarske kriminalitete, ki so najbolj tipična za obdobje tranzicije.

Zaradi različnih kriterijev meritev obseg sive ekonomije ni povsem natančno izmerjen. Kljub temu so zbrani podatki lahko kazalniki pojava in njegovega obsega glede na bruto družbeni proizvod (BDP) posamezne države. V vzhodnoevropskih državah, kjer je življenjski standard nižji, nimajo zgrajenega tržnega gospodarstva in so na ekonomskem ter političnem področju doživeli več hitrih sprememb, se obseg sive ekonomije giblje med 39,9 in 44,0 odstotka. V razvitejših državah (to predvsem velja za članice OECD), kjer ni takih ekonomskih težav kot v vzhodnoevropskih državah, pa se delež sive ekonomije giblje med 15,7 in 16,8 odstotka (Siva ekonomija in neloyalna konkurenca, 2006). Tudi v Sloveniji se politične strukture zavedajo problema sive ekonomije. Glede na srednje visok delež sive ekonomije, ki je v letu 2000/01 znašal 26,7 odstotka (OECD, 2002) in se je glede na prejšnje obdobje celo zvišal, pa bo verjetno potrebno več aktivnosti pri omejevanju tega pojava.

2 Opredelitev sive ekonomije

Zaradi razvejanosti pojavnih oblik sive ekonomije je težko postaviti enotno definicijo, lahko pa določimo njene bistvene elemente.

Nekateri (Tanzi, 1982) opredeljujejo sivo ekonomijo kot neizmerjeni družbeni bruto produkt ali, bolje, družbeni bruto produkt, ki bi moral biti izmerjen, pa ni, po drugi strani pa sivo ekonomijo opredeljuje kot dohodek, ki ni prijavljen davčnim oblastem. Storilci so lahko:

- gospodinjstva kot sektor, ki proizvaja blago in storitve, je pa tudi uporabnik teh storitev in blaga. Ta sektor je težko merljiv, ker s proizvodi ne trguje;
- neformalni sektor predstavljajo mali proizvajalci in njihovi zaposleni, ki svoje proizvode in storitve lahko prodajajo. Bistvena razlika med gospodinjstvom in neformalnim sektorjem je, da neformalni sektor s proizvodi in storitvami trguje. V ta sektor šteje avtor prodajo na ulicah;
- nelegalni sektor pomeni aktivnosti, ki vključujejo davčne utaje, izogibanje zakonskim predpisom in druge davčne goljufije;
- za kriminalni sektor je značilno, da sta tako proizvodnja kot distribucija in prodaja zakonsko prepovedani. Sem šteje mo tatvine, proizvodnjo in prodajo mamil in drugih drog, v nekaterih državah tudi prostitucijo.

Na splošno je siva ekonomija opredeljena kot neprijavljena ekonomija, ki vključuje zakonite dejavnosti, pri katerih so kršene davčne obveznosti (prodaja v garaži), in nezakonite dejavnosti (nedovoljena trgovina z mamili, prostitucija, ilegalne igre na srečo), s katerimi pridobijo dohodek (Samuelson, Nordhaus, 1992).

Novjši opisi sive ekonomije so podobni že znanim in temeljijo na izogibanju oz. neplačevanju davkov (Black Economy, 2007). Med sivo ekonomijo uvrščajo t. i. underground economy (podzemno ekonomijo), shadow economy (ekonomijo v senci), black economy (črno ekonomijo), parallel economy (vzporedno ekonomijo) in black market (črni trg). Trgovina vključuje prepovedane dejavnosti (mamila, prostitucijo, orožje, kockanje in kartanje) kot tudi legalno prodajo blaga, od katerega ni prijavljen prihodek niti ni plačan davek. Plačila davka se izognejo tudi s pranjem denarja ali plačili v gotovini (Black Economy, 2007).

3 Siva ekonomija v Sloveniji

V Sloveniji opredeljujemo sivo ekonomijo podobno kot v tujini. Glas (1991) je za lažje razumevanje pojava sive ekonomije opredelil tudi gospodarske dejavnosti, ki tvorijo sivo ekonomijo. Med te dejavnosti je uvrstil: neprijavljeno in zato tudi neobdavčeno delo, ki je običajno plačano v gotovini; tiho-tapljenje; ilegalne igre na srečo; delo brez potrebnega delovnega dovoljenja, zlasti delo ilegalnih priseljencev; nedovoljeno trgovino z mamili, tobaknimi izdelki, alkoholnimi pijačami; neposredno menjavo blaga in storitev; delo in popravila v lastni režiji; izdajanje pretirano visokih računov za poslovne stro-

ške; uporabo delovnih sredstev z delovnega mesta za zasebno korist; ilegalno prostitucijo; delo in plačilo v času prejemanja bolniškega nadomestila in nadomestila v času brezposelnosti; pridelavo lastnega sadja, zelenjave in drugih pridelkov in njihovo prodajo; oderuško posojanje denarja; neprijavljeno ali prijavljeno dejavnost v manjšem obsegu od dejanske; prekupčevanje z zemljišči in drugim, kjer se dohodki ne prijavijo davkariji; napitnine, neprijavljene davkariji; tatvine strank in osebja (npr. v samopostrežnih trgovinah); utajo zakupnin itd.

Četudi je več različnih opredelitev sive ekonomije, jim je skupno to, da ta dejavnost ustvarja prihodke na podlagi dovoljenih in zakonitih dejavnosti, od katerih se ne plača davčnih obveznosti, kot tudi na podlagi nelegalnih oziroma prepovedanih dejavnosti.

V Sloveniji opredeljujemo sivo ekonomijo kot neformalno ekonomijo, v katero uvrščamo prihodke, pridobljene z legalnimi in nelegalnimi dejavnostmi. Zelo malo poudarka pa je na prihodkih, pridobljenih s prepovedanimi dejavnostmi, s kaznivimi dejanji. V ZDA in Veliki Britaniji kot tudi v Nemčiji so prihodki, pridobljeni s kaznivimi dejanji, sestavni del sive ekonomije. V Sloveniji pa so (po Glasu, 1991) sestavni del sive ekonomije le določene oblike kaznivih dejanj (tihotapstvo, ilegalne igre na srečo, trgovina z mamili, prostitucija, oderušstvo).

4 Preprečevanje sive ekonomije

Vlada Republike Slovenije se zaveda razširjenosti sive ekonomije na slovenskem trgu, vendar predvsem na področju dela in zaposlovanja na črno, kjer je bilo do zdaj tudi največ narejenega. Ocene sive ekonomije so dokaj približne, saj natančnih meritev od osamosvojitve še ni bilo. Na predlog Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve RS je vlada 17. julija 1997 sprejela poseben program zmanjševanja obsega sive ekonomije (Markovič, 2002). Program je določal dve temeljni nalogi za zmanjševanje sive ekonomije, in sicer (Omerzu, Starc, 2001):

- odpravljanje vzrokov za nastanek sive ekonomije in
- poostreno odkrivanje in sankcioniranje udeležencev v sivi ekonomiji.

Če lahko za drugo nalogo rečemo, da so jo nadzorni organi izvajali, pa za prvo tega ne moremo potrditi, saj ni bilo v tem času narejene nobene podrobne analize ali raziskave.

Aprila 2000 je bil sprejet Zakon o preprečevanju dela in zaposlovanja na črno (Uradni list RS, št. 36/2000), ki je na novo uredil področje dela na črno. Leta 2002 pa je bil sprejet še Pravilnik o delih, ki štejejo za osebno dopolnilno delo, ter o postopku priglasitve teh del (Uradni list RS, št. 30/2002). V

skladu z evropskimi direktivami je bil Zakon o preprečevanju dela in zaposlovanja na črno noveliran še leta 2006 in 2007 (Uradni list RS, št. 118/2006 in 12/2007).

Ob sprejetem programu za zmanjševanje obsega sive ekonomije je bila 22. 07. 1997 ustanovljena tudi Komisija Vlade RS za odkrivanje in preprečevanje dela in zaposlovanja na črno, ki skrbi za koordinacijo dela na področju odkrivanja in preprečevanja dela in zaposlovanja na črno. Komisijo sestavljajo predstavniki različnih ministrstev (ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, finance, notranje zadeve, pravosodje, gospodarstvo), inšpekcijskih služb (Inšpektorat RS, tržni inšpektorat, prometni inšpektorat, inšpektorat za kmetijstvo, gozdarstvo, lovstvo in ribištvo, za okolje in prostor, zdravstveni inšpektorat, inšpektorat za šolstvo in šport), davčne in carinske uprave ter policije. Komisijo vodi predstavnik Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve (Komisija Vlade RS, 2008). Njena naloga je predvsem koordiniranje in spremljanje aktivnosti za preprečevanje dela in zaposlovanja na črno in priprava letnega poročila Vladi RS o aktivnostih in ukrepih na področju dela in zaposlovanja na črno.

Z upoštevanjem ugotovitve Evropske komisije lahko rečemo, da z novo zakonodajo nismo dosegli želenih učinkov, saj obsega sive ekonomije z leti nismo zmanjšali, temveč povečali. Je pa pomembno, da se zakonodaja na področju dela in zaposlovanja na črno izvaja. Takšna je tudi ugotovitev Komisije Vlade Republike Slovenije za odkrivanje in preprečevanje dela in zaposlovanja na črno, ki v svojem poročilu pravi, da je zaživel sodelovanje različnih nadzornih organov, ki so pristojni za ugotavljanje kršitev, kar je zelo pomembno pri zmanjševanju obsega sive ekonomije (Poročilo Komisije Vlade RS, 2008).

Z odpravo vzrokov za sivo ekonomijo, s fleksibilno zakonodajo, z nižjo davčno stopnjo, nadzorom, predvsem pa s skupnim delovanjem vseh državnih organov in usklajeno ekonomsko politiko je bistveno več možnosti, da se obseg sive ekonomije zniža na raven držav, ki imajo nizko stopnjo sive ekonomije (pod 15 odstotkov BDP).

Država skrbi za izvajanje različnih evropskih direktiv in konvencij, zato je bila nacionalna zakonodaja tudi večkrat spremenjena, vendar bistvenih učinkov ni. Vzrokov za to je prav gotovo več. Eden izmed njih je dejstvo, da nimamo natančnih podatkov o obsegu sive ekonomije, saj se z meritvami nihče ne ukvarja. Če želimo aktivno spremljati ta pojav in na podlagi ugotovitev načrtovati ukrepe za zmanjševanje njegovega obsega, je merjenje in spremljanje pojava nujno.

Kljub temu pa je vendarle zaznati pozitiven premik tako v samem zaznavanju problema kot tudi v želji po zniževanju

obsega sive ekonomije na različnih področjih, kar kažejo tudi izkušnje udeležencev mednarodne delavnice v Dolenjskih Toplicah, ki jo je oktobra 2007 organiziralo Ministrstvo za gospodarstvo, Direktorat za turizem (CEI Workshop, 2007).

4.1 Ukrepi za zmanjševanje obsega sive ekonomije

Za zmanjševanje obsega sive ekonomije so potrebni (Knežević, 2002) dolgoročni, kratkoročni in operativni ukrepi.

Z dolgoročnimi ukrepi je treba poskrbeti za čim boljši gospodarski razvoj države, kajti višji življenjski standard vpliva na zniževanje obsega sive ekonomije. Država si mora prizadevati, da se obdobje tranzicije čim hitreje konča, da se gospodarska rast v državi zviša, na drugi strani zniža javni dolg, število brezposelnih in inflacija pa obdržita v povprečnih mejah oz. v skladu s smernicami Evropske centralne banke oz. Evrosistema.

Srednjeročni ukrepi se načrtujejo za obdobje treh do petih let. V tem času bi bilo treba novelirati oz. spremeniti zakonodajo na različnih področjih in povečati učinkovitost represivnih organov. Za omejevanje dela na črno kot tudi sive ekonomije bi lahko DURS pripravil več ukrepov. Med njimi bi lahko bil tudi t. i. irski model, ko je davčna služba kršiteljem dela na črno določila rok za registracijo dejavnosti in ureditev dokumentacije, nakar je uvedla drastične kazni (Siva ekonomija, 2007). S spremembo zakonodaje bi bilo treba povečati učinkovitost represivnih organov predvsem glede odkrivanja storilcev ter ukrepanja zoper njih in stremeti k temu, da se prihodki sive ekonomije zasežejo in odvzamejo. Pri zmanjševanju obsega sive ekonomije bi morali sodelovati vsi državni organi, zato bi morali imeti za izmenjavo podatkov kot tudi za dostop do baz podatkov, ki jih vodijo posamezni državni organi, vzpostavljeno elektronsko povezavo.

Z operativnimi ukrepi se načrtujejo aktivnosti posameznih državnih organov in drugih, ki sodelujejo pri zmanjševanju obsega sive ekonomije. Te aktivnosti morajo vsebovati dejanske naloge in ukrepe z določenega delovnega področja oziroma pristojnosti. Operativni ukrepi morajo narekovati aktivnosti, ki povečujejo intenzivnost in učinkovitost nadzornih mehanizmov. Oceniti bi morali potrebno število inšpektorjev, ki bi zmogli opravljati nadzor, pri tem pa določiti njihove pristojnosti in cilje njihovega dela. Dejstvo je, da inšpektorji običajno kontrolirajo legalne subjekte, le redko pa se soočijo tudi z nelegalnimi, saj se vse prehitro opredelijo za nepristojne.

Poleg navedenih ukrepov pa si mora država prizadevati za ustvarjanje boljših razmer za delo vseh, ki legalno opravljajo svoje dejavnosti, s tem da (Knežević, 2002) se poenostavi registracija dejavnosti, zniža višina davkov, trošarin, prispevkov

in taks, uvede določene davčne olajšave npr. za novo zaposlene, poenostavi vodenje poslovnih knjig in drugih evidenc, predpisanih z zakonom, in se uvede učinkovit nadzor nad prodajo blaga.

Prodajo motornih vozil prek sivega trga bi lahko npr. bistveno zmanjšali s spremembo davčne zakonodaje. Pred uvedbo DDV-ja je moral kupec pred registracijo plačati vse davščine, šele nato je lahko vozilo registriral. Takšen sistem registracije je bil bistveno učinkovitejši glede zmanjševanja davčnih zatajitev pri prometu z motornimi vozili.

Prizadevati si je treba za drugačno razumevanje sive ekonomije. Ko bo večini jasno, da so prihodki sive ekonomije nelegalni, da gre za parazitsko dejavnost na račun drugega, potem bo tudi lažje razumeti, zakaj si je treba prizadevati za zmanjševanje obsega tega pojava.

4.2 Pristojnosti policije pri zmanjševanju obsega sive ekonomije

Za preiskovalce bi morali biti prihodki sive ekonomije indici, sumi, da so lahko pridobljeni tudi s kaznivimi dejanji, po načelu: kjer je bogastvo, je tudi kriminal. Na podlagi 13. člena Zakona o preprečevanju dela in zaposlovanja na črno (Uradni list RS, št. 118/2006 in 12/2007) je za posreden nadzor pristojna tudi policija. To pomeni, da je dolžna o sumih ali ugotovitvah kršitev določil tega zakona pisno obvestiti pristojni organ. To je eden od predpisov, ki policijo formalno zavezuje, da posredno ukrepa tudi na področju dela in zaposlovanja na črno. Če izhajamo iz osnovnih nalog, ki jih mora policija izvajati in so navedene v 3. členu Zakona o policiji (Uradni list RS, št. 49/1998), lahko sklepamo, da se policisti vsakodnevno srečujejo s pojavom sive ekonomije, predvsem pri preprečevanju, odkrivanju in preiskovanju kaznivih dejanj kot tudi pri obravnavanju različnih prekrškov pri kontroli gibanja in prebivanja tujcev, kontroli potnih listin, osebnih izkaznic, vzdrževanju javnega reda in miru, urejanju in nadzoru prometa na javnih cestah, preprečevanju in odkrivanju kaznivih dejanj (Omerzu, Starc, 2001).

Veliko možnosti za ugotavljanje sive ekonomije ima kriminalistična policija, predvsem na področju preiskovanja gospodarske in organizirane kriminalitete. S tem pojavom se neposredno sooča pri preiskovanju kaznivih dejanj, izvršenih pri poslovanju gospodarskih družb, zasebnikov, posameznikov, društev kot tudi pri tihotapljenju ljudi, prostituciji, trgovini z mamili, korupciji v javnem sektorju in gospodarstvu. Kriminalistična policija tovrstna kazniva dejanja preiskuje na podlagi Zakona o kazenskem postopku (Uradni list RS, št. 63/1994) in Kazenskega zakonika (Uradni list RS, št. 63/1994). Pri tem pa je pomembno poznavanje in upoštevanje tudi

sekundarne zakonodaje, ki ureja posamezna področja. Poleg tega je pomembno, da kriminalisti kot policisti spoznajo, da je siva ekonomija prisotna v segmentih, s katerimi se ukvarjajo. Če ne drugače, ko ugotavljajo pridobivanje protipravne premoženjske koristi na podlagi nelegalne oziroma prepovedane dejavnosti. Del sive ekonomije so tudi finančne transakcije v gotovini, zaradi česar obstajajo razlogi za sum pranja denarja, ki se preganja po uradni dolžnosti.

V Veliki Britaniji je bil 1. marca 2004 sprejet nov Zakon o pranju denarja (Black Economy, 2006). Eden izmed razlogov za spremembo zakonodaje na tem področju je bila tudi želja po večjem nadzoru transakcij, saj so ugotovili, da se prihodki sive ekonomije s pranjem denarja legalizirajo. Z novim zakonom je država bistveno uspešnejša v omejevanju sive ekonomije, saj zakon določa, da lahko vsak, ki želi, za določene subjekte pa velja tudi obveza, naznani policiji osebo, za katero sumi, da bogati na nepošten način. Posebnost tega zakona je tudi varovanje identitete prijavitelja.

Glede preiskovanja suma pranja denarja ima slovenska policija manjša pooblastila kot policija v Veliki Britaniji, zato bi bilo smiselno proučiti njihove ugotovitve in prakso. Trenutna razdelitev pristojnosti med policijo in Uradom RS za preprečevanje pranja denarja ni optimalna, zato tudi ni pravega učinka pri preiskovanju sumov pranja denarja in posredno tudi ugotavljanja izvora sumljivih transakcij, prek katerih storilci prikrivajo izvor denarja, pridobljenega s kaznivimi dejanji. Urad nima pravih pristojnosti glede zasega protipravne premoženjske koristi, razen odredbe o začasni ustavitvi transakcije na podlagi 57. člena Zakona o preprečevanju pranja denarja in financiranja terorizma (Uradni list RS, št. 60/2007), policija pa nima zadosti podatkov o sumljivih transakcijah, ker temelji izmenjava informacij predvsem na zahtevkih, dopisih enega in drugega organa, zaradi česar pride do prevelikega časovnega zamika.

Premik v pozitivno smer glede zasega protipravne premoženjske koristi, pridobljene s kaznivimi dejanji, pa je bil dosežen oktobra 2002, ko je bila v Dublinu iniciativna konferenca o ustanovitvi neformalne mreže uradov za zaseg in odvzem protipravne premoženjske koristi CARIN (Camden Asset Recovery Inter-Agency Network). Na tej konferenci so se dogovorili o ustanovitvi neformalne mreže agencij, ki se ukvarjajo z odvzemanjem premoženja kriminalnega izvora znotraj Evropske unije (ustanovljena je bila 22. oktobra 2004 v Haagu). Štiri leta po ustanovitvi šteje neformalna mreža 45 članic, ki si prizadevajo, da bi po vzoru Velike Britanije, Irske, Belgije, Avstrije, Bolgarije in še nekaterih ustanovile nacionalne urade za zaseg protipravne premoženjske koristi. Članica te mreže je tudi Slovenija, zato je pričakovati, da bomo morali v bližnji prihodnosti ustanoviti nacionalni urad za zaseg

protipravne premoženjske koristi, kar bi lahko prispevalo k zmanjševanju obsega sive ekonomije.

Poleg visoke davčne stopnje, nižjega življenjskega standarda in inflacije je eden od pomembnih vzrokov sive ekonomije tudi upadanje davčne morale, kadar ne gre zgolj za preživetje. Potrebe ljudi po materialnih in drugih dobrinah so večje od njihovih zmožnosti, zato si želijo do cilja po najkrajši poti, mimo davčnih obveznosti, mimo vrste, kjer drugi čakajo na potrebna dovoljenja, mimo etičnih in moralnih načel medžerskega kodeksa.

Siva ekonomija vzporedno vzpodbuja tudi dejavnost sivega in črnega trga in obratno. Dejavnost obeh je sicer odvisna od povpraševanja na trgu; večja ko je ponudba, nižje so cene in obratno. Kljub temu je na obeh trgih veliko proizvodov, ki se prodajajo pod ceno in brez plačila davka, kar ustvarja na gospodarskem trgu tudi nelojalno konkurenco. Sivo ekonomijo najdemo na vseh področjih ekonomije. Na območju EU izstopajo predvsem gradbeništvo, turizem in storitve. V Sloveniji se siva ekonomija najpogosteje kaže v gradbeništvu, gostinstvu, trgovini, prevozništvu, avtošolah, kmetijstvu, zbiranju odpadkov, glasbeni industriji, društvih. Pri tem prednjačita predvsem delo in zaposlovanje na črno na različnih področjih.

Da siva ekonomija omogoča visoke zaslužke, je razvidno iz evidentirane protipravne premoženjske koristi v obdobju od leta 1990 do 2006 kot tudi iz analize tradicionalnih kaznivih dejanj s področja gospodarske kriminalitete.

Dozdajšnji ukrepi države niso dovolj, da bi se obseg sive ekonomije znižal. Celo več, po podatkih OECD se je v zadnjih letih obseg sive ekonomije povečal za nekaj odstotkov. Da je stanje takšno, kot je, je prav gotovo več sistemskih vzrokov v funkcioniranju države. Eden izmed teh je tudi ta, da sivo ekonomije razumemo preozko, vidimo jo le skozi prizmo dela na črno. Problem je morda tudi v tem, da državni organi med seboj ne delujejo usklajeno, da nimajo pravih podatkov, da so premalo operativni in samoiniciativni.

Literatura

1. **Black Economy Under Attack by New Money Laundering Regulations** (2006). Članek je bil dobljen 14. 03. 2006 na <http://www.swat.ltd.uk/modules.php>.
2. **Black Economy, Urban Dictionary**. (2007). Članek je bil dobljen 24. 12. 2007 na <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=Black+Economy>.
3. **CEI Workshop** »Measuring the economic importance of Tourism in CEI Member States«. (2008). Članek je bil najden 14. 04. 2008 na http://www.mg.gov.si/si/delovna_podrocja/.

4. Enste, H. D. (2003). **The Shadow Economy – An International Survey**. Članek je bil dobljen 14. 01. 2008 na <http://www.uni-koeln.de/wiso-fak/eekhoff/mitarb/shadowww.htm>.
5. Glas, M. (1991). **Siva ekonomija v svetu in v slovenskem gospodarstvu**. Ljubljana. Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta.
6. **Informal economy**. (2007). Članek je bil dobljen 06. 12. 2007 na <http://www.nationmaster.com>.
7. **Komisija Vlade RS za odkrivanje in preprečevanje dela in zaposlovanja na črno** (2008). Članek je bil najden 14. 04. 2008 na http://www.mddsz.gov.si/si/delovna_podrocja/trg_dela.
8. **OECD** (2002). Članek je bil dobljen 15. 02. 2007 na <http://www.oecd.org>.
9. Omerzu, B., Starc, M. (2001) Negativni vplivi sive ekonomije na varnost ljudi, premoženja in okolja, **Dnevi varstvoslovja 2001**.
10. Potočnik, V., Umek, A. (2004). **Angleško-slovenski in slovensko-angleški terminološki slovar trženja**, GV Založba, Ljubljana.
11. Samuelson, P. A., Nordhaus, W. D. (1992). **Ekonomija**, XIV. izdaja. Zagreb. Mate.
12. Schneider, F., Enste, H. D. (2002). **The Shadow Economy and International Survey**. Cambridge. Cambridge University Press.
13. **Statistični urad Republike Slovenije** (2008). Članek je bil dobljen 03. 01. 2008 na http://www.stat.si/indikatorji_preracun_inflacija.asp.
14. Šeme Hočevar, V. (2007). **Pranje denarja – Učinkovito odkrivanje in preprečevanje**. Ljubljana. GV Založba.
15. Tanzi, V. (1982). **The Underground Economy in the United States and Abroad**. Toronto: Lexington Books D. C. Heath and Company.
16. Vaknin, S. (2006). **The Blessings of the Black Economy**. Članek je bil dobljen 03. 01. 2008 na <http://samvak.tripod.com/nm043.html>.
17. Volavšek, I. (2004). **Problemi preprečevanja in odkrivanja sive ekonomije**. Diplomsko delo. Ljubljana. Univerza v Mariboru. Ekonomsko-poslovna fakulteta.
18. Williams, P. (2001). **Ruski organizirani kriminal: nova grožnja?** Ljubljana. Založba Amaliotti & Amaliotti.
19. **Zakon o davčni službi** (Uradni list RS, št. 18/1996).
20. **Zakon o gospodarskih družbah** (Uradni list RS, št. 42/2006).
21. **Zakon o preprečevanju dela in zaposlovanja na črno** (Uradni list RS, št. 36/2000, 118/2006 in 12/2007).
22. Zizza, R. (2008). **Metodologie d istima della economia sommersa: una applicazione al caso Italiano**. Članek je bil dobljen 05. 02. 2008 na http://ideas.repec.org/p/bdi/wptemi/td_463_02.html.

Bojan Dobovšek
Bojan Kuhar

Panoptikon – od arhitekture zapora do diagrama oblasti

Reformirana morala - zavarovano zdravje – okrepljena industrija – razširjena izobrazba – olajšane javne dolžnosti – postavitev gospodarstva na trden temelj – razvozan, ne pa presekan gordijski vozec zakonov o revežih – vse to s preprosto arhitekturno zamisljivo.

Jeremy Bentham

Uvod

Pred dobrima dvema stoletjema si je Jeremy Bentham zamislil zgradbo, ki prek premišljene razporeditve arhitekturnih elementov omogoča samodejno vzpostavitev in delovanje nadzora nad zaprto populacijo. Panoptikon ni bil predviden zgolj kot zapor, pač pa tudi kot tovarna, šola, bolnišnica in norišnica, skratka kot katerakoli zaprta institucija.

V dvajsetem stoletju je Michel Foucault z vidika zgodovinarja (re)interpretiral panoptikon kot koncept, ki presega arhitekturno razsežnost. Panoptikon ni le zgradba oziroma rešitev tehničnega problema, pač pa poseben dogodek v zgodovini človeškega duha, ki zarisuje nov tip družbe.

V nasprotju z antiko, ki je bila civilizacija spektakla in je omogočala množici ljudi, da si ogledajo majhno število predmetov, skuša moderna majhnemu številu ljudi ali celo posamezniku omogočiti takojšen (v)pogled v množico.

V družbi, v kateri glavni element ni več skupnost in javno življenje, pač pa na eni strani zasebni individuum na

drugi pa država, se razmerja lahko urejajo le v obliki, ki je nasprotje spektakla. Tako je šele moderni čas ob vse večjem vplivu države, ob njenem iz dneva v dan globljem poseganju v vse podrobnosti in razmerja družbenega življenja, moral zagotoviti čedalje večja jamstva in jih izpolniti. S tem pa je bil položen temelj, ki omogoča nadzor nad veliko množico ljudi.

Z vidika moderne dobe je potrebno razumeti tudi panoptikon. Ta ni nekakšen univerzalni simbol družbenega nadzora, ampak specifični oblastni diagram, ki je značilen le za moderno „disciplinsko“ družbo. Industrijski kapitalizem je za svoje nemoteno delovanje potreboval neprekinjen proces natančnega in doslednega dresiranja uporabnih delovnih sil. Tako je nastala vladavina panoptičnega stroja, kjer se je posameznik kazal zgolj kot eno od številnih kolesij oblasti. Vendar nas prehod moderne v postmoderno družbo, ki jo zaznamuje informacijska in komunikacijska tehnologija, sooča z vprašanjem: smo še vedno v tisti družbi, ki jo je Foucault vtaknil v panoptični stroj, ali pa morda vstopamo v svet novih in še neznanih oblastno-nadzornih dispozitivov?

Arhitekturna zamisel

Leta 1787 je angleški filozof Jeremy Bentham napisal niz pisem, ki so bila kasneje objavljena v zvezku z naslovom *The Panopticon Writings*. V pismih je predstavljen arhitekturni načrt zgradbe, imenovane panoptikon. Ta vsaj v teoriji omogoča izvajanje skoraj popolnega nadzora nad večjim številom ljudi. Prvotni zasnutek panoptikona se je nanašal na zapor, vendar je Bentham kmalu ugotovil široko uporabnost koncepta in ga razširil še na tovarno, šolo, bolnišnico in norišnico, skratka, na sleherno zaprto institucijo.

Zgradba je krožna, ob zunanjem obodu so razvrščene celice z zaporniki. Celice so med seboj ločene s posebnimi razdelki, ki onemogočajo kakršnokoli komunikacijo med zaporniki. Na sredini zgradbe je stolp oziroma nadzornikova loža. Med celicami in osrednjim stolpom je prazen prostor, ta omogoča nadzorniku vizualni pregled nad razvrstitvijo in početjem zapornikov. Na zunanji steni vsake celice je okno, ki prepušča svetlobo v notranjost zgradbe. Notranji del celic zapira kovinska mreža, ki omogoča nadzorniku popoln vpogled. Mreža hkrati služi kot vhod v celico.

Okna v nadzornem stolpu imajo žaluzije, te preprečujejo, da bi zaporniki lahko opazovali nadzornika. Tudi arhitektura stolpa je zamišljena na način, ki preprečuje prehajanje svetlobe iz enega okna skozi drugo. Na ta način se doseže konstantna zatemnitev, zaradi katere je nadzornik zakrit pred radovednimi pogledi zapornikov, hkrati pa mu omogoča, da nemoteno izvaja svoj nadzor.

Prav tako so pri oknih nadzornikove lože nameščene posebne svetilke z zaslonkami, ki se ponoči uporabljajo kot reflektorji za osvetljevanje celic.

Med stolpom in celicami so speljane tanke kovinske cevi, ki služijo dvema namenoma. Prvič, nadzorniku omogočajo nemoteno sporočanje ukazov slehernemu nadzorniku. Drugič, omogočajo tudi, da prisluškuje vsem zapornikom.

Zvonec, uporablja se kot alarm, je nameščen v zvoniku oziroma kupoli in prek vrvi povezan z nadzornikovo ložo. Izbočeni središnji del strehe, ki pokriva zgradbo, ima velika okna z zastori, s pomočjo katerih je mogoče uravnati prehajanje sončne svetlobe v zgradbo, prav tako pa služi tudi kot sistem prezračevanja.

Ogrevanje poslopja se izvaja s pomočjo cevi, prek katerih se pretaka vroča voda ali para. Peči, ki ogrevajo cevi, so nameščene v zgradbi, saj se na ta način izgubi manj toplote (Bentham, 1995: 40).

Dinamika in učinki panoptične dispozicije

Arhitektura panoptikona omogoča nadzorniku, ki je nameščen v osrednjem stolpu, popoln pregled nad jetniki, de-

lavci, šolarji, bolniki in norci. Vsakdo je na svojem mestu in dobro zaprt v celico, kjer ga od spredaj vidi nadzornik, stranski zidovi pa mu preprečujejo, da bi stopil v stik s tovariši. Zapornik je v vsakem trenutku viden. Je predmet informacije, ne pa subjekt v komunikaciji. S tem je zagotovljen red. Ker obsojenci ne morejo komunicirati drug z drugim, ni nevarnosti zarot, skupinskih pobegov in (slabih) medsebojnih vplivov. Če gre za bolnike, ni nevarnosti za okužbo, če za delavce, ni preteпов, tatvin, razvedril, ki bi upočasnjevala delo. Skratka, premišljena arhitekturna kompozicija onemogoča kakršnokoli medsebojno komunikacijo „zapornikov“, s tem pa se v kali zatrejo kvarni vplivi, ki bi utegnili zmanjšati nadzorstveno in disciplinsko učinkovitost panoptičnega stroja.

S tem ko panoptikon pri zaporniku povzroči zavestno in nenehno videnost, zagotavlja samodejno delovanje oblasti. To pomeni, da se v arhitekturnem stroju ustvarja in vzdržuje oblastno razmerje, ki ni odvisno od tistega, ki izvršuje oblast. Ali drugače: panoptikon povzroči, da so jetniki zajeti v oblastne razmere¹, katerih nosilci so oni sami. To pomeni, da so učinki nadzora stalni, čeprav je njegova dejavnost diskontinuirana. Pomembno je, da se zapornik čuti nadzorovanega, ni pa potrebno, da bi zares bil. Ravno zato je Bentham postavil načelo, da mora biti oblast vidna in nepreverljiva. Jetnik mora nenehno imeti pred očmi visoki obris središčnega stolpa, od koder oprezajo za njim. Hkrati pa ne sme nikdar vedeti, ali je opazovan prav v tistem trenutku.

Panoptikon je stroj, ki razdružuje dvojico videti-bit viden: v obojdnem prstanu so ljudje totalno vidni, sami pa nikoli ne vidijo; v središčnem stolpu vidijo vse, ne da bi jih kdaj videli. To je pomemben dispozitiv, saj avtomatizira in dezindividualizira oblast. Zato ni pomembno, kdo izvršuje oblast. Katerikoli malo-

¹ Dejanska podvrženost mehanično nastane iz fiktivnega razmerja. Tako ni treba uporabljati sile, da bi obsojenca prisilili k dobremu obnašanju, norca k miru, delavca k delu, šolarja k marljivosti, bolnika pa k temu, da uboga ukaze. Bentham se je navduševal nad tem, da so panoptične institucije lahko tako lahkotne: ni več rešetk, ni verig, ni težkih ključavnic, dovolj je, da so ločitve jasne, odprtine pa dobro razvrščene. Težke stare „varnostne domove“ z arhitekturo trdnjav lahko nadomesti preprosta in varčna geometrija „domov gotovosti“. Učinkovitost oblasti, njena prisiljevalna sila sta nekako prešli na drugo stran – na stran površine, na katero se aplicira. Kdor je podrejen polju vidnosti in to ve, sam prevzame prisile oblasti; spontano jih uporablja na samem sebi; vase vtisne oblastno razmerje, v katerem igra hkrati obe vlogi; postane načelo svoje lastne podvrženosti. Zato pa se lahko zunanja oblast otrese fizičnih bremen; teži k netelesnosti; čim bolj pa se približuje tej meji, tem bolj so njeni učinki stalni, globoki, doseženi enkrat za vselej, nenehno obnavljani: to je nenehna zmaga, ki preprečuje sleherno fizično soočanje in je vselej vnaprej dobljena (Foucault, 2004: 222).

ne naključen individuum lahko upravlja² stroj: če ni ravnatelj, lahko to opravlja njegova družina³, njegovi sodelavci, prijatelji, obiskovalci, celo njegovi služabniki. Prav tako nepomemben je motiv, ki ga poganja: nediskretneževa radovednost, otroška porednost, vedoželjnost kakšnega filozofa, ki si hoče ogledati ta muzej človeške narave, ali hudobija tistih, ki uživajo v zalezovanju in kaznovanju. Čim več je teh anonimnih in začasnih opazovalcev, tem večja je za jetnika možnost, da ga bodo presenetili, in tem bolj se vznemirjeno zaveda, da ga opazujejo. Panoptikon je čudovit stroj, ki iz najrazličnejših želja izdeluje homogene oblastne učinke (Foucault, 2004: 220-222).

Diagram oblasti

Čeprav je panoptikon izvorno utemeljen kot arhitekturna zamisel, je mogoče njegovo shemo razširiti na celotno družbeno strukturo. Bentham ga sicer prikazuje kot posebno ustanovo, ki je trdno zaprta vase in so jo pogosto imeli za utopijo popolnega zapiranja. Vendar panoptikon ne smemo razumeti zgolj kot sanjsko stavbo: je diagram⁴ oblastnega mehanizma, prignan do idealne oblike. Njegovo delovanje, iz katerega je abstrahirana sleherna ovira, odpor ali trenje, bi prav lahko predstavili kot čisti arhitekturni ali optični sistem. Dejansko gre za figuro politične tehnologije, ki jo lahko ločimo in ki jo moramo ločiti od sleherne posebne rabe.

V vsakem primeru panoptikon omogoča izpopolnjeno izvrševanje oblasti. To doseže na več načinov. Prvič, skrči število tistih, ki izvršujejo oblast, hkrati pa poveča število onih, nad katerimi se oblast izvršuje. Drugič, moč panoptične oblasti je v tem, da se izvršuje spontano in potih, njeni učinki se pripenjajo drug na drugega kakor členi verige, ki oklepa ujeta telesa. Tretjič, vzpostavlja se s pomočjo arhitekture in geometrije, ne pa fizične prisile, zato daje *duhu oblast*

nad duhom. Panoptični dispozitiv okrepi katerikoli oblastni aparat. S svojo preprečevalno naravo, s kontinuiranim delovanjem in s samodejnimi mehanizmi zagotavlja gospodarstvenost in učinkovitost. Je način pridobivanja oblasti v količini, ki je bila dotlej (do moderne) brez primere. Je velik in nov instrument vladanja, sijajen zaradi velike moči, ki jo lahko da sleherni ustanovi, kjer ga uporabijo (Foucault, 2004: 227).

Panoptizem je mogoče integrirati v katerokoli funkcijo (vzgojno, terapevtsko, produkcijsko, kazensko) in jo izboljšati. Vzpostavi se mešani mehanizem, v katerem se oblastna in vrednostna razmerja natančno prilagodijo procesom, ki jih je potrebno kontrolirati.

Panoptični dispozitiv⁵ ni zgolj pregib ali posrednik med oblastnim mehanizmom ali funkcijo. Je način, ki omogoča, da oblastna razmerja delujejo v funkciji, funkcija pa s pomočjo teh oblastnih razmerij. Panoptizem je zmožen „reformirati moralo, zavarovati zdravje, okrepiti industrijo, razširjati izobrazbo, olajšati javne dolžnosti, postaviti gospodarstvo na trden temelj, razvozlati gordijski vozle zakonov o revežih, vse to pa s preprosto arhitekturno zamisljivo“ (Bentham, 1995).

Na eni strani imamo panoptikon kot arhitekturni koncept zaprte ustanove, postavljene na obrobje in usmerjene k negativnim funkcijam: zaustaviti zlo, pretrgati komunikacije, suspendirati čas. Na drugi strani pa imamo panoptizem. Ta označuje disciplino-mehanizem oziroma funkcionalni dispozitiv, ki izboljšuje izvajanje oblasti. Učinkovitost panoptizma je predvsem v tem, da vzpostavi samonadzor⁶ oziroma

² Upravljanje „stroja“ je Bentham (1995: 67) zaupal upravniku-zasebniku, ki od države pridobil koncesijo za izgradnjo in obratovanje panoptikona. Zlorabe položaja se preprečijo tako, da upravnik za vsakega umrlega ali pobeglega zapornika državi izplača določen znesek oziroma denarno kazen.

³ Bentham je svetoval, naj v nadzorni loži oziroma osrednjem stolpu živi vsa nadzornikova družina. Na ta način se poveča število ljudi, ki opazujejo celice, posledično pa se pomnoži nadzor.

⁴ Kaj je torej diagram oblasti? Deleuze (2006: 30) ga s povzemanjem Foucaulta opredeli kot delovanje, ki je rešeno sleherne ovire. Diagram je abstraktni stroj, ki je skorajda nem in slep, čeprav naredi, da vidimo in govorimo. Je neka prostorsko-časovna mnogoterost, globoko nestabilna in tekoča, tako rekoč v nastajanju. Gre torej za splošno shemo, prek katere se vzpostavi in vzdržuje specifična mreža oblasti (in s tem tudi nadzora), ki povezuje in upravlja posameznike, skupine, institucije, ideje, vrednote, vedenje, skratka, vse elemente družbene realnosti.

⁵ Treba je opozoriti, da za označevanje te sheme Foucault včasih namesto diagrama uporablja izraz dispozitiv. Zastavi se vprašanje, kakšna je (če sploh) razlika med enim in drugim konceptom? Klepec (2007: 54) pravi, da je diagram po svojih potezah zelo blizu dispozitivu in da prav dispozitivu kasneje skupaj z osrednjim mestom, ki naj bi ga imel pri Foucaultu, Deleuze tudi dodeli poteze in določitve diagrama.

⁶ Takšno nadzorovanje je kajpak specifično moderno, namreč panoptično: posameznik ima vtis, da je lahko kjer koli in kadar koli objekt kvazi božjega nadzorstvenega pogleda. Vsakdo, s katerim stopi v stik, je lahko potencialni špicelj. Tudi subjektivna reakcija na domnevo, da si podvržen sekularizirani totalni kontroli, je pogosto specifično moderna: ponotrzanjeni strah okrepi samonadzor (self-policing). Na družbeni ravni pa se to izrazi v „mentaliteti tabujev“, ki povzroča negativno magično pogojevanje: posameznik se nauči ustvarjati videz, da je učinkovito nadzorovan (da je „naš“, sistemski človek, mini apartčik, ki se iz notranjega prepričanja giblje v sferi družbeno sprejemljivega) (Kanduč, 2003: 267).

⁷ Uničenje gotovosti lahko vodi v družbeno atomizacijo oziroma anomično stanje. Še huje, razpad zaupanja predstavlja plodna tla za vznik totalitarnih režimov. Plastičen primer totalitarne družbe, ki učinkovito združuje panoptizem, upravljanje s strahom in izgubo

prostovoljno podrejanje posameznikov s pomočjo produkcije negotovosti. Lyon (1994, v Kovačič, 2006) in Beck (2001) ugotavljata, da je nesimetrično in hierarhično opazovanje postalo del sodobnega projekta uničevanja⁷ gotovosti. Zavest, da smo nenehno vidni, zagotavlja samodejno delovanje in obnavljanje oblasti na mikroravni. Vidnost je zato neke vrste past. Panoptizem je politična tehnologija, ki deluje na podlagi subtilnih prisil in omogoča vzdrževanje oblasti.

Ali, kakor pravi Servan (v Foucault, 2004: 102): „*Bedast despot lahko prisiljuje sužnje z železnimi verigami, toda pravi politik jih precej krepkeje zveže z verigo njihovih lastnih idej; na trdno raven razuma pripne prvi konec; ta vez je toliko bolj trdna, ker ne poznamo njene teksture in ker mislimo, da je naše delo... na mehkih vlaknih možganov pa stoji neomajen temelj najtrdnjših cesarstev*“.

(Post)panoptična družba

S prehodom iz srednjega veka v moderno dobo se preoblikuje tudi dispozitiv oblasti. Če je fevdalizem vzdrževal red z zastrašujočim karnevalom telesnega kaznovanja, je moderna doba, z nastankom industrijskih mest, vladne administracije in kapitalističnega podjetništva, terjala drugačen način nadzоровanja in obvladovanja populacije. V času, ko se je agrarno gospodarstvo umaknilo kapitalizmu, se je oblikoval (ali bolje, zasedel osrednje mesto) panoptični diagram oblasti. Šele ta je omogočil sistematični in množični nadzor. V nasprotju s potratnim razkazovanjem moči, ki je prevladovalo v srednjeveških družbah, panoptikon omogoča zelo ekonomično krotenje telesa in duha. Je oblastni stroj zgodnjega kapitalizma: proizvaja novo vrsto podložnikov-delavcev-državljanov (več o tem glej v Haggerty, 2006: 27).

Panoptični nadzor se je še posebej okreplil z razvojem informacijskih in mikroprocesorskih tehnologij (Kovačič, 2006:

zaupanja med posamezniki, prikazuje George Orwell v znamenitem romanu 1984. V tej „futuristični“ viziji sveta vladajo tri frakcije, ki se nenehno bojujejo. Toda vojna je navidezna, uporablja se kot pretveza za vzdrževanje izjemnih (nedemokratičnih) razmer in upravičevanje slehernega državnega nasilja. Glavno načelo vladanja se skriva v popolni vidnosti. V slehernem prostoru so posebne video in zvočne naprave, ki redno prikazujejo propagandni material, hkrati pa izvajajo (kot nekakšne kamere) nadzor nad posamezniki. Poleg tega posamezniki drug drugega izdajajo, vsakdo je lahko potencialni vohun. Na ta način je vzpostavljeno permanentno stanje negotovosti, ki se kaže v zelo učinkovitem (samo)nadzoru. Še več, zunanja oblast je dostikrat zgolj iluzija, a dovolj močna, da v glavi slehernega posameznika zgradi kletko samoomejevanja in ponotranjenega nadzora.

22-31)⁸. V informacijski družbi nadzor ni več le optičen, ampak se pojavlja tudi (in celo čedalje pogosteje) na območju digitalnih signalov⁹. In če je bil Benthamov panoptikon iz leta 1791 predviden za nadzоровanje in obvladovanje zaprte populacije, je zdaj panoptizem vključen v vsakodnevno življenje slehernega posameznika. To se posebej očitno kaže v množični produkciji dosjejev. Posameznik postaja sam svoj dosje in v sodobni družbi praktično ne more obstajati, ne da bi bil nadzorovan. S pomočjo dosjejev je mogoče nadzorovati dejavnosti in potrebe ljudi, zapisovanje pa omogoča tudi nadzor nad preteklimi dogodki.

Ker je nadzоровanje značilno za vse vrste organizacij, ga izvajata tako država kakor tudi zasebni sektor. Država z nadzorom zagotavlja zunanjo in notranjo varnost ter izvajanje administrativnih nalog, kapitalistične korporacije pa izhajajo iz predpostavke o posameznikovi svobodi, zato skušajo čim bolj natančno ugotoviti potrošnikove želje ter jim prilagoditi ponudbo.

V moderni (disciplinarni) družbi imamo podpis, ki napotuje na posameznika, in matično številko, ki kaže na njegov položaj v množici (Klepec, (2007: 45-56). Na drugi strani pa postmoderna (nadzorstvena) družba ne deluje več s pomočjo

⁸ Razvoj tehnologije je omogočil povečanje in pocenitev zbiranja in obdelave podatkov ter informacij, zato je nadzor lahko postal večji. Hkrati je, predvsem zaradi nadzоровanja potrošnikov, prišlo do tega, da imajo podatki in informacije, ki so bili včasih popolnoma vsakdanji in nezanimivi, zdaj veliko tržno vrednost. Poleg tega se nadzor globalizira. Predvsem v zadnjem času je opaziti globalizacijo mednarodnih varnostnih in administrativnih sistemov, pa tudi globalizacijo komercialnega nadzоровanja (Kovačič, 2006: 31).

⁹ Leta 1983 je David Burnham opozoril na tako imenovano *elektronsko sled*, ki jo posamezniki puščajo za sabo. Vsakič ko posameznik dvigne slušalko, uporabi bankomat ali plačilno kartico, gre na banko, obišče zdravnika, se poroči, uporabi mobilni telefon..., avtomatski sistemi ali institucije ta dogodek *zaznajo in zabeležijo*. Elektronska sled je torej informacija, ki se shranjuje rutinsko in kaže dejavnost nekega posameznika. Večina teh podatkov, Burnham jih je poimenoval tudi *transakcijski podatki*, se zapisuje in vsaj nekaj časa tudi hrani. Pomembno je poudariti, da imajo sodobni nadzorovalni sistemi poleg shranjevanja tudi zmožnost kreacije in destrukcije podatkov ter informacij, zato ob tem seveda nastaja vprašanje, ali zaupati shranjenim podatkom. Vendar pa je povečana moč nadzоровanja v tem, da je tako zbrane podatke mogoče povezati. S povezavo in njihovo obdelavo lahko pridemo do novih vrednih podatkov in informacij, kar je za posameznika lahko škodljivo ali celo nevarno – zaradi ogrožanja njegovih pravic. Prav povezavo in kombiniranje različnih podatkov pa omogočajo sodobne informacijsko-komunikacijske tehnologije. Zato se lahko zgodi (če podatki niso ustrezno zavarovani), da naključno ali z nekim namenom zbrani podatki postanejo dostopni osebam ali institucijam, ki jih niso pooblaščené uporabljati, ali pa ti subjekti začnejo podatke uporabljati za drugačne namene (Kovačič, 2006: 27).

podpisa ali številke, pač pa s pomočjo gesla oziroma šifre. V disciplinarni družbi je obstajala instanca, ki je izdajala ukaze, in instanca, ki jih je prejemala. V družbi nadzora pa pride do razbitja obeh instanc. Tista, ki izdaja ukaze, postane anoni-men sistem, tista ki jih prejema, pa izgubi identiteto, se razce-pi in postane dividuelna.

Disciplinarna družba je sestavljena iz prostorsko ograje-nih in arhitektonsko prepoznavnih institucij, kjer so meje moči in nadzora jasno začrtane. Ravno nasprotno pa v družbi nadzora ni jasnih ločnic, ni pravega začetka in konca, panoptični nadzor nenehno prežema celotno družbeno tkivo.

Če v disciplinarni družbi prehajamo iz enega zaprtega okolja v drugo, vsako izmed teh okolji pa ima svoje zakone in pravila – najprej družina, nato šola („Nisi več doma!“), pa nato morebiti kasarna („Nisi več v šoli!“), zatem tovarna („Nisi doma, v šoli, v vojski!“), tu in tam bolnišnica, ter, če tako nanese usoda, konec koncev lahko tudi zapor, pa so meje v družbi kontrole sicer vzpo-stavljene – spomnimo na Guattarijev primer mesta, v katerem bi lahko vsakdo, zahvaljujoč svoji elektronski kartici, ki bi dvignila to ali ono zapornico, zapustil svoje stanovanje, ulico, okoliš - toda pomembne niso meje, prav tako ne osrednji računalnik, ki ves čas beleži mesto znotraj sistema, temveč to, da je tak režim neskon-čen, da se nenehno širi in spreminja (Klepec, 2007: 56).

Konec panoptikona?

V Foucaultovem *Nadzorovanju in kaznovanju* je začrtan osnovni diagram nadzornega mehanizma v moderni družbi. Panoptična paradigma¹⁰ je postavila okvir teoretičnim razmišljanjem o nadzoru. Vendar pa v postmoderni informacijski družbi nastajajo številne „anomalije“, ki jih takšen teoretični model ni zmožen učinkovito pojasniti.

Se na obzorju zarisuje nov diagram nadzornega mehanizma? Morda. Trendi namreč kažejo, da se nadzor povečuje, saj se procesi klasifikacije, zbiranja in zapisovanja podatkov in informacij neprenehoma širijo, življenja navadnih posameznikov pa postajajo čedalje bolj transparentna. Razcvet računalništva, skupaj z naprednimi statističnimi metodami in tehnikami za izkopavanje podatkov, je vzpostavil nove razsežnosti nadzora. Nadgradnja naštetih metod in tehnologij s sistemi umetne inteligence omogoča preskok na novo raven, na raven preventive in predvidevanja (Klepec (2007: 45-56). Nadzorna tehnologija tako ne čaka, da se zgodi neko dejanje oz. dogodek, pač pa ukrepa vnaprej na podlagi podatkov in predvidevanj. In ker so

za informacijsko družbo značilna omrežja, se zdi verjetno, da nastaja nova oblika¹¹ *omrežnega nadzora*, ki ni več centraliziran, pač pa razpršen na različne formalno ločene sisteme, ki so sposobni med seboj komunicirati.

Literatura

1. Beck, U. (2001). **Družba tveganja**. Na poti v neko drugo moderno. Ljubljana, Krtina.
2. Beck, U., Giddens, A. (2002). **Reflexive modernization: politics, tradition and aesthetics in the modern social order**.
3. Bogard, W. (2006). Surveillance assemblages and lines of flight. V: **Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond**. Portland, Willan Publishing.
4. Bentham, J. (1995). **The Panopticon Writings**. New York, Verso.
5. Božovič, M. (1995). An utterly dark spot. V: Bentham, J. **The panopticon writings**. New York, Verso.
6. Deleuze, G. (2006). **Foucault**. London, Continuum.
7. Deleuze, G. (2007). Kaj je dispozitiv? **Problemi**, letn. 45, št. 8-9. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.
8. Foucault, M. (2004). **Nadzorovanje in kaznovanje: Nastanek zapore**. Ljubljana, Krtina.
9. Foucault, M. (2008). **Vednost – oblast – subjekt**. Ljubljana, Krtina.
10. Haggerty, K. D. (2006). Tear down the walls: on demolishing the panopticon. V: **Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond**. Portland, Willan Publishing.
11. Kanduč, Z. (2003). **Onkraj zločina in kazni**. Ljubljana, Študentska založba.
12. Klepec, P. (2007). Ob mestu in vlogi dispozitiva pri Foucaultu. V: **Problemi**, letn. 45, št. 8-9. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.
13. Kovačič, M. (2003). **Zasebnost na internetu**. Ljubljana, Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije.
14. Kovačič, M. (2006). **Nadzor in zasebnost v informacijski družbi**: filozofski, sociološki, pravni in tehnični vidiki nadzora in zasebnosti na internetu. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
15. Kuhn, T. S. (1998). **Struktura znanstvenih revolucij**. Ljubljana, Krtina.
16. Lyon, D. (2006). The search for surveillance theories. V: **Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond**. Portland: Willan Publishing.
17. Orwell, G. (2004). **1984**. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Matjaž Drev

¹⁰ Več o paradigmah glej v Kuhn, T. S., *Struktura znanstvenih revolucij* (1998).

¹¹ Na tem mestu velja omeniti tudi sinoptikon (Mathiessen, 1997 v Bogard, 2006: 111), ki množici s pomočjo tehnologije omogoča nadzor nad manjšino.